

Elementem programu analizowanych bazylik są wieże, które w przeszłości pełniły funkcję dzwonnicy. Po dwie wieże flankowały fasady kościołów w Winnicy (Winnyci), Murafie (Murafi), Lachowcach (Lachiwciach), Kozyniu (Kozyni) i Tywrowie (Tywrowi), jedna wieża dominuje w fasadach kościelnych Kamieńca Podolskiego (Kamjancja Podiłskiego), Szarawki (Szariwki) i Czortkowa (Czortkowa).

Omówione bazyliki są budowlami reprezentatywnymi dla okresów historycznych, w których powstawały: dla ówczesnych uwarunkowań technicznych i rozwiązań artystyczno-kompozycyjnych. Mają wiele cech wspólnych z podobnymi budowlami na terenach północnych Niemiec, Czech i Polski. Architektura kościołów dominikańskich zasługuje na pilną uwagę; winna być przedmiotem nowych badań naukowych, poszukiwań, analiz i publikacji.

Thum. z języka ukraińskiego: Wincentyna Krasnowolska

* * *

NATALIA URSU

Threenave churches of Dominican order on the land of Right-bank Ukraine in the 17th–19th century

Summary

The article analyses the artistic heritage of Dominican order on the territory of Right-bank Ukraine from scientific point of view. The author investigates architectural constructions of monks, their artistic, compositional and space peculiarities.

STANISŁAW CIEŚLAK SJ

Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami, pod redakcją naukową Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Wydawnictwo WAM, Kraków-Warszawa 2004, ss. 756.

O wzrastającym w ostatnich latach zainteresowaniu Towarzystwem Jezusowym, owianym czarną legendą, świadczy wiele publikacji, wśród nich m.in. książka *Jezuici a kultura polska*, wydana pod redakcją o. Ludwika Grzebienia SJ i o. Stanisława Obirka SJ, zawierająca materiały sympozjum, które odbyło się w Krakowie w dniach 15-17 lutego 1991 roku, z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990). Prof. Janusz Tazbir, wybitny historyk zajmujący się dziejami ruchów religijnych oraz kultury w Polsce XVI-XVII wieku, sekretarz Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk, odpowiadając na pytanie, jakie były najważniejsze osiągnięcia nauki polskiej w 1993 roku, wymienił dwie prace zbiorowe traktujące o wkładzie dwóch wielkich zakonów do rozwoju Polski: wyżej wymienioną *Jezuici a kultura polska* oraz *Pijarzy w kulturze polskiej*¹.

Po przeszło 10 latach od wspomnianego sympozjum i publikacji książkowej, wśród specjalistów z różnych dziedzin wiedzy, skupionych w Komitecie Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, zrodziła się myśl ukazania całościowego i obiektywnego, a wolnego od zakorzenionych stereotypów i opartego na badaniach źródłowych, wkładu członków Towarzystwa Jezusowego do nauki i kultury Rzeczypospolitej. Na czele dużej grupy wybitnych polskich uczonych

¹ „Nasze Sprawy”. Wiadomości z Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego, Kraków, 1 (1994), s. 16.

pozyskanych dla tej idei, świadomych wieloletnich zaniedbań na tym polu oraz istnienia publikacji ukazujących jezuitów tendencyjnie bądź wręcz w fałszywym świetle, stanęła pani prof. dr hab. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, historyk nauki i kultury, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, przewodnicząca Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN. Owocem kilkuletnich, intensywnych prac badawczych specjalistów z różnych dziedzin nauki oraz ich ścisłej współpracy z jezuitami, jest przeszło 700-stronicowe dzieło pt. *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*. Promocja dzieła odbyła się w dniu 10 stycznia 2005 roku w Sali Konferencyjnej Muzeum Techniki w Warszawie w Pałacu Kultury i Nauki. Warto nadmienić, że miejsce promocji dzieła – Pałac Kultury i Nauki, był wznoszony w latach 1952-1955, w okresie komunistycznych rządów pierwszych sekretarzy: Józefa Stalina w ZSRR i Bolesława Biuręta w Polsce. Według przyjętego założenia Pałac był darem narodu radzieckiego dla Polski oraz symbolem przyjaźni polsko-radzieckiej. Nie dopuszczano zapewne wówczas myśli, aby z jego pomieszczeń mieli kiedykolwiek korzystać uczeni wypowiadający się pochlebnie o roli w życiu społecznym Kościoła katolickiego czy też o działalności jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Na początku plenarnego posiedzenia Komitetu Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, którego program obejmował przede wszystkim promocję omawianej książki, prof. Irena Stasiewicz-Jasiukowa zaznaczyła, że w zamyśle pomysłodawców inicjatywy *miała powstać książka, natomiast wyszło wielkie dzieło...* Dzieło, ozdobione wieloma i starannie dobranymi ilustracjami pochodzącymi ze zbiorów Biblioteki Narodowej Księży Jezuitów w Krakowie, opatrzone informacjami o autorach i recenzentach oraz indeksem osób, zawiera 29 artykułów, napisanych przez 26 autorów polskich i zagranicznych, reprezentujących cztery pokolenia znakomitych uczonych, obok młodych badaczy – nestorów nauki polskiej. Wśród autorów zagranicznych znajdujemy artykuły Richarda Butterwicka z Belfastu i Eugenii Ulčínaitė z Wilna. W tym szacownym gronie zaprezentowali się także polscy jezuita, profesorowie Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej IGNATIANUM: Ludwik Grzebień, Ludwik Piechnik, Roman Darowski, Jerzy Paszenda, Bogdan Lisiak i Jerzy Kochanowicz, dzieląc się swoją wiedzą i warszatem naukowym. Cztery pierwsze artykuły wprowadzają czytelnika w problematykę jezuicka, pozostałe artykuły zostały umieszczone w dwóch dzia-

łach: nauka i kultura. Artykuły mówiące o zaangażowaniu jezuitów w działalność naukową obejmują: filozofię i nauki przyrodnicze, matematykę i astronomię, technikę, architekturę i sztuki plastyczne, językoznawstwo oraz historię. Natomiast artykuły umieszczone w dziale kultura ukazują: wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego, teatr jezuicki w Tarnopolu (1820-1886), osiągnięcia drukarzy Akademii Połockiej, prezentację kontekstu i bibliografii zawartości „Miesięcznika Połockiego” (1818-1829), kontrowersje wokół Stefana Łuski SJ (1725-1793) – dziennikarza i redaktora „Gazety Warszawskiej” oraz Jana Bohomolca SJ (1724-1795) – oświeconego filantropa.

Jak podkreśla prof. Irena Stasiewicz-Jasiukowa w słowie od Redaktora Naczelnego, w wyniku wieloletnich badań źródłowych przedstawiciele różnych dziedzin nauki *dochodzili w swych syntetyzujących artykułach do identycznego wniosku: ocena działalności naukowej polskich jezuitów na przestrzeni wieków była dokonywana przeważnie powierzchownie, gdyż niemal wyłącznie przez pryzmat ich religijnego światopoglądu oraz światopoglądowej polemiki, zacierając obraz faktycznych osiągnięć członków Towarzystwa Jezusowego w wielu dyscyplinach. A osiągnięcia te nie odbiegały od poziomu ogólnoeuropejskiego, zaś uczeni jezuicy, jak np. Adam Adamandy Kochański, znajdowali się w centrum ówczesnych społeczności uczonych. Drugi stereotyp myślenia, prowadzący do fałszywych wniosków, to ocena naukowych dokonań w przeszłości z punktu widzenia naszej teraźniejszości. Artykuły, znajdujące się w oddawanym do rąk czytelników tomie, weryfikują i ten jaskrawo nielogiczny stereotyp myślenia* (s. 6-7). W kontekście przytoczonej opinii warto dodać, że w historiografii zachodniej w przeciwieństwie do polskiej dominuje pozytywny obraz wkładu jezuitów do nauki i kultury.

Książka, która została starannie przygotowana do druku i wyszła w dwóch rodzajach okładek (miękkiej i twardej) w jezuickim Wydawnictwie WAM, stanowi interesujący i zarazem rzetelny opis zaangażowania jezuitów na polu nauki i kultury w Rzeczypospolitej, w której w chwili kasaty w 1773 roku Towarzystwo Jezusowe liczyło ponad 2300 członków działających w czterech prowincjach oraz posiadało m.in. Akademię Wileńską i 65 kolegiów. Niewątpliwie książka jest interesującą publikacją nie tylko dla osób zainteresowanych historią Towarzystwa Jezusowego, lecz także w przyszłości powinna być nieodzowną pozycją bibliograficzną dla każdego badacza nauki

i kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz historii Towarzystwa Jezusowego. Nie ulega także wątpliwości, że stanowi *par excellence* punkt wyjścia dla dalszych szczegółowych badań naukowych na tym polu. Wreszcie po tę książkę powinni sięgnąć sami jezuita polscy w celu głębszego poznania wkładu starszych współbraci do skarbcza nauki i kultury narodowej.

Program posiedzenia zawierał kilka wystąpień. Jako pierwszy zabrał głos prof. dr med. Roman Meissner (Poznań), który wygłosił referat: *Jezuici w medycynie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zabarami*. Prof. Meissner zwrócił uwagę, że aczkolwiek jezuita nie zajmowali się medycyną w sensie ścisłym, niemniej Konstytucje zakonu zachęcają do praktykowania uczynków miłosierdzia oraz nakazują, aby nowicjusze w ramach prób nowicjackich odbywali przez miesiąc posługę w szpitalu. Przejawem tej postawy była troska nie tylko o własnych chorych, lecz także o bliźnich, szczególnie znamienity jest przykład posługi zarażonym na skutek epidemii. Taka posługa, podejmowana z czystej miłości Boga, zyskiwała jezuitom nie tylko uznanie, lecz także wielu przyjaciół. Największa zaraza panująca podczas wojny północnej spowodowała w latach 1709-1711 śmierć przeszło 150 jezuitów, głównie litewskich. Wielu z nich niosło zarażonym ludziom pomoc medyczną i duchową. Zagadnieniem, które nie znalazło się w omawianej publikacji i czeka na opracowanie, są apteki jezuickie, zakładane w domach zakonnych. Niektóre kolegia posiadały osobne ogrody, często przy willach jezuickich, w których uprawiano zioła lecznicze. Z aptek tych, przy których istniały swoiste laboratoria przygotowujące leki, korzystali nie tylko domownicy, lecz także ubodzy i dobrodzieje zakonu. Na zakończenie mówca wspominał o błogosławionym Janie Beyzymie (1850-1912), który zbudował leprozorium na Madagaskarze.

Następnie głos zabrała prof. Stasiewicz-Jasiukowa, która ujawniła słuchaczom okoliczności towarzyszące *Narodzinom koncepcji i realizacji dzieła*. Punktem wyjścia wystąpienia było stwierdzenie, że w historiografii polskiej utarł się stereotyp ukazywania w świetle pozytywnym pijarów, zwłaszcza na tle kultury XVIII wieku, natomiast jezuitów w negatywnym.

Kolejnym mówcą był o. prof. dr hab. Ludwik Grzebień SJ (*Słowo Rektora IGNATIANUM*), który zwrócił uwagę na konieczność pilnego wydawania archiwaliów zakonnych: kronik, diariuszów, korespondencji itp. Tylko wówczas będzie można prowadzić dalsze, rzetelne bada-

nia nad historią jezuitów w Polsce. Zauważył, że Towarzystwo Jezusowe działało w Rzeczypospolitej, która była niezwykle kulturowo-społecznie zróżnicowana, co wymaga prowadzenia jednoczesnych badań nad zwyczajami naszych wschodnich sąsiadów. Przy okazji zwrócił uwagę na wielkie zasługi o. Stanisława Bednarskiego, który zgromadził w Krakowie osobne archiwum fotokopii z Archiwum Rzymskiego Towarzystwa Jezusowego (ARSI) i Archiwum Watykańskiego, tworząc w ten sposób warsztat naukowy dla przyszłych badaczy.

Z kolei o. mgr Andrzej Paweł Bieś SJ, jeden z redaktorów omawianego dzieła, wyjaśnił *Problemy warsztatu technicznego promowanego dzieła*, a po nim wybitny znawca historii filozofii jezuickiej, o. prof. dr hab. Roman Darowski SJ, tłumaczył *Znaczenie promowanego dzieła dla środowiska Jezuitów*. Darowski wskazywał także na kierunki pracy dla badaczy interesujących się filozofią jezuicką. Jednym z nich jest opracowanie filozofii Marcina Śmigleckiego (1563-1618), uważanego za najwybitniejszego logika i najlepszego pisarza filozoficznego dawnej Polski. Obszerny jego traktat pt. *Logica* (ss. 1632, Ingolstadt 1618, Oksford 1634, 1638, 1658), który wyrósł z wykładów prowadzonych w Akademii Wileńskiej 1586/1687, uwzględniający wiele problemów metafizycznych, był przez długi czas najlepszym z najlepszych i najbardziej rozpowszechnionych podręczników na Zachodzie, zwłaszcza w Anglii, gdzie używano go aż do połowy XIX wieku. Kolejne postulaty badawcze to: pełniejsze opracowanie filozofii Mariana Morawskiego SJ (1845-1901) i filozofii politycznej słynnego kaznodziei Piotra Skargi SJ (1536-1612) (są tylko przyczynki) oraz opracowanie problematyki etycznej w XVI i XVII wieku.

Na zakończenie tej części posiedzenia wystąpił prof. dr hab. Ryszard Waław Wołoszyński (Warszawa-Mysłowice), który mówił *O znaczeniu promowanego dzieła dla poznania dziejów nauki polskiej*. Mówca zaznaczył, że ktokolwiek zajmie się rzetelnie kulturą, nauką i oświatą w Rzeczypospolitej musi mówić o jezuitach. Wskazał także na problemy badawcze: np. jak zmieniały się w historiografii polskiej poglądy na temat jezuitów, począwszy od publikacji prof. Janusza Tazbira do dzisiaj. Jak pojawiły się i zniknęły stereotypy o jezuitach poczynając od Hugona Kołłątaja (1750-1812), członka Komisji Edukacji Narodowej i Towarzystwa Ksiąg Elementarnych.

Po krótkiej przerwie w posiedzeniu nastąpiła ożywiona i ciekawa dyskusja, w której głos zabrali jezuita, autorzy książki oraz zaproszeni

goście. Mówcy zgłaszali postulat opracowania historii jezuitów na tle innych zakonów w Polsce oraz przypominali m.in. zasługi wybitnych historyków zakonu: o. Stanisława Załęskiego, o. Stanisława Bednarskiego i o. Jana Poplatka, których dzieła zainspirowały wielu badaczy do podjęcia dalszych badań nad historią zakonu jezuitów. Stanisław Załęski (1843-1908) jest pierwszym historykiem zakonu, który w kontekście debaty nad przyczynami upadku Rzeczypospolitej i zarzutów kierowanych pod adresem jezuitów, opublikował pracę o charakterze apologetycznym pt. *Czy jezuita zgubili Polskę?* (Lwów 1872). Jego główną pracą o jezuitach było wielotomowe dzieło *Jezuici w Polsce* (Lwów-Kraków 1900-1906), które wyprzedziło podobne opracowania innych narodów i mimo braków syntetycznego ujęcia jest nadal cenną publikacją opartą na źródłach archiwalnych często już dziś nieistniejących. Niestety, Załęski nie wykształcił uczniów. Samorodnym talentem okazał się absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, Stanisław Bednarski (1896-1942), który po przepracowaniu gruntownych kwerend krajowych i zagranicznych przygotował pracę doktorską pt. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce* (Kraków 1933), nagrodzoną przez Polską Akademię Umiejętności. Jej tematem jest odrodzenie szkół w latach 1740-1773, natomiast wcześniejszy okres potraktowany został skrótowo. Ponadto Bednarski opublikował wiele broszur i artykułów naukowych i popularnych. Niezwykle owocną i dynamiczną działalność naukową Stanisława Bednarskiego przerwała II wojna światowa. Dwukrotnie aresztowany przez hitlerowców, poniósł śmierć w obozie koncentracyjnym w Dachau. Jest Sługą Bożym i obecnie trwa jego proces beatyfikacyjny. Innym wybitnym historykiem zakonu jest Jan Poplatek (1903-1955), autor wielu cennych monografii historycznych o jezuitach polskich. W rękopisach pozostawił wiele prac, niektóre z nich wydano po jego śmierci: *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce* (Wrocław 1957), *Komisja Edukacji Narodowej, Udziały byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej* (Kraków 1973), *Słownik jezuitów artystów* (uzupełniony przez J. Paszendę, Kraków 1972). W tym kontekście należy wspomnieć przynajmniej jeszcze kilku innych historyków jezuickich: Bronisława Natońskiego (1914-1989), Ludwika Piechnika (historia szkolnictwa jezuickiego), Jerzego Paszندی (architektura jezuicka), Romana Darowskiego (jezuicka filozofia) i Ludwika Grzebienia (autora ponad 1000 prac z historii zakonu, w tym twórcą *Encyklopedii wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*,

Kraków 1996). Publikacje tych jezuitów stanowiły i nadal stanowią źródło inspiracji dla wielu naukowców, którzy po 1989 roku podejmują w sposób nieskrępowany badania nad różnorodną działalnością i twórczością synów św. Ignacego Loyolli, działających w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami.

W dyskusji padło wiele rzetelnych, kompetentnych i obiektywnych wypowiedzi, którym towarzyszyły ciepłe i serdeczne słowa uznania zarówno pod adresem jezuitów, jak i autorów omawianej publikacji, określanej jako wzór dla dalszych opracowań. Dyskutanci podsuwali przy tej okazji tematy i problemy, które nie zostały ujęte w dziele, wysuwając postulat pod adresem władz Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN, aby kontynuowano badania naukowe i przygotowano do druku kolejny tom *Wkładu Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*. Postulat ten jawi się jako oczywisty, jeżeli weźmiemy pod uwagę, że omawiane dzieło nie tylko nie wyczerpało wszystkich aspektów różnorodnej działalności jezuitów na polu nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami (np. brak publikacji o Sodalicyjach Mariańskich istniejących w szkołach jezuickich czy też o związkach jezuitów z magnaterią i szlachtą – mecenasami i benefaktorami zakonu), lecz także świadomie pozostawiono nietknięty okres międzywojenny. Nie ulega wątpliwości, że historia jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów zawiera jeszcze wiele nieznanych lub mało znanych rozdziałów, które czekają na świeckich i zakonnych historyków nauki i kultury.